

valóság

A TARTALOMBÓL

Almási Miklós: A szellemi divat
kultúraközvetítő szerepe

Szilágyi Ákos: A Vagy-vagy
szerelemfilozófiája

Nyíri Kristóf: Wittgenstein
késői munkássága

Radnóti Sándor
A művészetfogalom historizálása

Niederhauser Emil: Az albán
nemzeti mozgalom kezdetei

Interjú Újhelyi Szilárddal

Andrásfi Gyula:
Újpesten küzdöttünk

Horváth Zsuzsa: Vélemények
a társadalmi különbségekről

Lencsés Ferenc:
Az ingázásról

Milyen pénz a forint?

Könyvekről

Külföldi folyóiratokból

78

12

Wittgenstein késői munkássága a konzervativizmus tükrében

Az ismert tény, mely szerint Wittgenstein késői filozófiája minden egyéni szellemi rezdülést a történetileg keletkezettből — közösségi szokásokból és intézményekből — törekszik megérteni, önmagában még nem tenné indokolttá, hogy ezt a filozófiát éppen konzervatív áramlatokkal hozzuk összefüggésbe. Am Wittgenstein elemzéseinek sajátlagos hangvétele és sajátlagos iránya; Wittgenstein számos megjegyzése és reflexiója; és a történeti körülmények, melyek között ez a filozófia kialakult — mindenképpen egy olyan értelmezés felé ösztönöznek, amely rokon vonásokat állapít meg Wittgenstein és a konzervativizmus némely jelentékeny képviselője között. A konzervatív eszmevilág persze olyannyira heterogén, hogy a vonatkozó értelmezés semmiképpen sem éles képet, inkább csak körülbelüli körvonalakat adhat — annál is inkább, mivel a kapcsolatok, amelyek Wittgensteint a konzervatív irodalomhoz fűzték, a kiadatlan hagyatékok pontos ismerete nélkül csak részben rekonstruálhatók.¹ Mégis: annak ellenére, hogy az itt adott értelmezés csupán hozzávetőleges és korántsem lezárt, igencsak szükséges kiegészítést alkotja, véleményem szerint, a ma általánosságban — akár nálunk, akár nyugaton — elfogadott Wittgenstein-összsképek. Wittgenstein késői filozófiája olyan időben keletkezett, midőn a konzervativizmus — az újkonzervativizmus alakjában — az egyik uralkodó szellemi áramlat volt Németországban és Ausztriában; a wittgensteini filozófia döntő ösztönzéseket kapott mind olyan szerzőktől, akik ezt az áramlatot alapvetően befolyásolták, mind ezen áramlat némely képviselőjétől magától. Wittgenstein késői filozófiája olyan problémákat tárgyal, amelyek egyszersmind a korabeli újkonzervativizmus alapproblémáit alkotják — ugyanakkor Wittgenstein jóval mélyebben és logikailag szigorúbban érvel, mint ahogyan azt az akkori vezető újkonzervatívok tették. Annak a Wittgenstein-összsképek, amely ezen történeti és gondolati összefüggéseket nem veszi számba, lényeges pontokon hiányosnak kell maradnia.

Amennyiben mármint a késői Wittgensteint újkonzervatív szellemek konstellációjába helyezem, részben olyan hatásokra emlékeztetek, amelyek ismertek ugyan, de nem eléggé állnak a figyelem előterében; részben olyan hatásokra és párhuzamokra utalok, amelyek eddig, úgy tűnik, föltáratlanok maradtak; részben pedig olyan párhuzamokra mutatok rá, amelyek, föltehetőleg, minden közvetlen hatástól függetlenek, ezáltal azonban nem kevésbé figyelemre méltóak. Mindenekelőtt azonban a konzervativizmus fogalmára és történetére vonatkozóan kell néhány emlékeztető megjegyzést tennem.

A „konzervatív” megjelölés legalább három jelentéssz összefüggésben használatos. Szó esik konzervatív beállítottságról vagy természetről; konzervatív elméletről; és konzervatív politikáról. A konzervatív beállítottság, elmélet és politika persze semmiképpen sem függetlenek egymástól. A konzervatív *elmélet*, meghatározott társadalmi-történelmi feltételek mellett, a konzervatív beállítottság eszmélődéseként jön létre, ezt a beállítottságot az egyetlen helyes, sőt egyáltalán normális beállítottságnak ábrázolván. A konzervatív elmélet antropológia, társadalom- és történelemelmélet; konkrét tartalma szerint igen különböző tendenciákat testesíthet meg attól függően, hogy mi az — és van-e még egyáltalán valami —, amit éppen konzerválni vagy akár újratemetni kell. A konzervatív *politikát*, végül, a konzervatív beállítottság hordozza és konzervatív elmélet vezeti — utóbbi viszony azonban már nehézségekkel terhes, hiszen a konzervatív beállítottság, így a konzervatív politika is, ellenszenvet tanúsít minden politikai elmélettel szemben. „Konzervatív politika” mint olyan nem létezik, a politikai konzervativizmus tartalmában változó, viszonylagos: a ma konzervatív céljai közül nem egy a tegnapi liberális eszméinek felel meg.

Tekintsük közelebbről a konzervatív beállítottságnak, minden konzervativizmus ezen forrásának lényeges elemeit. A konzervatív beállítottságú ember — fogalmazta nemrég Gerd-Klaus Kaltenbrunner — „ragaszkodik az adotthoz; gyanakvó az újításokkal szemben; a fennállóhoz, kipróbálthoz, beváltathoz kötődik; az élet tapasztalatait előnyben részesíti az értelem konstrukcióival szemben; az állandóságot, a maradandót, a hagyományt ösztönösen igenli; szkeptikus mindenfajta radikalizmussal, utópiával, a jobb jövő ígéréteivel szemben; mindig a konkrétból indul ki és az embereket inkább alá-, mint túlbecsüli...”² Michael Oakeshott is, az ismert angol konzervatív teoretikus, a „konzervatív természet” lényegét abban a képességben látja, hogy valaki „az adottat fölhasználja és abban örömet lelje, ahelyett, hogy valami másra vágyakozna vagy mást keresne; a képességben arra, hogy valaki a jelenben lelje örömet, a múlt vagy egy lehetséges jövő helyett”. A konzervatív ember „nem törekszik arra, hogy sorsa elől meneküljön, és képes arra, hogy beletörődjön a tökéletességnek ama hiányába, amely hozzánk és életkörülményeinkhez tartozik”.³ Oakeshott ugyanakkor megjegyzi, hogy egy „kietlen”, kellemetlen világban, „különösen kusza jelenben”, a konzervatív beállítottság „a szilárd álláspont keresésévé” változik, s „a múlt kutatására” adja fejét.⁴ Ezzel persze a konzervatív beállítottságból immár konzervatív elmélet jön létre.

Az átalakulás klasszikus megfogalmazását, mint ismeretes, Mannheim Károly adta. „A régi életcsírából táplálkozó közvetlen élet helyébe — írta Mannheim — a régi életformának a reflexió síkján, az emlékezet síkján való bírása lép. A konzervatív élmény mintegy azáltal menti meg magát, hogy egyre inkább a reflexivitás és a módszerbeli meghatározottság síkjára emeli a világgal szembeni ama beállítottságokat, amelyek az elsődleges-eredeti élmény számára egyébként elveszték volna.”⁵ Ez az elméleti változás figyelhető meg a francia forradalommal és a francia racionalizmussal szembeni konzervatív reakció keletkezésénél; de az osztrák és német újkonzervativizmus keletkezésénél is, az első világháború alatt és után. A konzervatív elméletre jellemző, hogy mindig más elméletekkel szembeni küzdelemben jön létre, és pedig olyan elméletekkel szembeni küzdelemben, amelyek éppenséggel az elmélet, az emberi szellem hatalmát hirdetik. A konzervatív elmélet, előszeretettel viseltetvén az adott és a konkrét iránt, alapjában elméletellenes. A konzervativizmus, mint Armin Mohler írja, „mindig csak akkor alvad elméletté, amikor ellenséges elmélettel szemben kell védekeznie”.⁶ A konzervatív elméletellenesség szélsőséges módon jut kifejezésre az elvont fogalmaktól való általános viszolygásban: a hallgatás konzervatív hajlamában. Mohler „különös némaságról” ír, „mellyel minden, ami konzervatív, meg van verve”.⁷ Ez a némaság annál kényszerítőbbé látszik válni, minél nagyobb a távolság egyfelől az elméletet körülvevő, másfelől az újratertelmező, elmúlt valóság között; miközben azonban a konzervatív beállítottság szüksége arra, hogy valamilyen elméleti kapaszkodót találjon, ugyancsak egyre kényszerítőbbé lesz. A XIX. század ún. ókonzervativizmusa még egyszerűen a történetileg keletkezett vagy akár isteni rendről beszélt, ezt akarta megőrizni vagy helyreállítani; a húszas és harmincas évek német és osztrák újkonzervativizmusa már nem ismert megóvásra méltó hagyományokat — változtatni akart, anélkül azonban, hogy a megfelelő irányú változtatás kritériumaival rendelkezett vagy rendelkezhetett volna. „Az újkonzervativizmus — írja K. von Klemperer — nyilvánvalóan dilemma felé tartott: a megóvás és megsemmisítés dilemmája, a civilizációnkkal szembeni pozitív attitűd és a nihilizmus dilemmája felé.”⁸ Az ókonzervativizmus, filozófiailag szólva, antológiára támaszkodott; az újkonzervativizmus viszont éppenséggel az a konzervativizmus, melytől a történelem megvonta a lehetőségét, hogy antológiával bírjon.

Wittgensteint — mind fiatalkorában, mind későbbi éveiben — kétségkívül konzervatív beállítottság jellemezte. Nem véletlen, hogy éppen az alázat teljes hiánya volt az, amit barátainál, cambridge-i egyetemi hallgató korában, olyannyira kifogásolt.⁹ Paul Engelmán, bizalmas barátja a tízes-húszas években, azt írja, hogy „a lojalitás... minden valódi tekintély iránt olyannyira Wittgenstein természetéhez tartozott, hogy mindennemű forradalmi meggyőződést... egyszerűen erkölcsatlennak talált”.¹⁰ Az ifjú Wittgenstein — írja Engelmán — „komolyan szenvedett attól a diszcrepan-

ciától, amely az általa helyesnek képzelt világ és a valóságos világ között fennállt, de ... arra törekedett, hogy a diszkrepancia forrását inkább önmagában, mintsem a külső környezetben keresse". És — írja Engelmann — „annak, aki következetesen úgy gondolja, hogy a diszkrepancia oka egyedül őbenne van, el kell vetnie azt az elképzelést, hogy a külső tények megváltoztatása szükséges és indokolt volna”.¹¹ Markáns módon nyilvánul meg Wittgenstein konzervatív beállítottsága abban a viselkedésben, melyet a nem „szervesen fejlődött” nyelvekkel szemben érzett;¹² vagy a modern művészettel, különösen építészettel szemben gyakran hangoztatott leki-csnyölő ítéletében.¹³

Hogy ez a beállítottság már ifjúkori munkájában, a *Tractatusban* egyfajta konzervatív elmélettel jegecesedett, nyilvánvalónak látszik. Wittgenstein késői filozófiájának konzervativizmusa azonban közvetlenebb, egyértelműbb. E filozófia keletkezésében döntőek voltak a háború utáni évek élményei: ezek az évek Wittgenstein számára az elveszett rendet és a mélységes hontalanságot jelentették. Amit Franz Theodor Csokor Musilról mondott, tudniillik hogy az 1918-as esztendővel tulajdonképpen már elvesztette hazáját, és azt művében támasztotta fel újra.¹⁴ Wittgensteinre is áll. És jóllehet Wittgenstein késői filozófiája csak 1930 után jött létre, egyes alapvonásai már a húszas években kialakultak. Az a konzervatív író, aki Wittgensteinre ekkoriban a legnagyobb hatást látszik gyakorolni, F. M. Dosztojevszkij volt.

Wittgenstein Dosztojevszkij iránti csodálatáról számos szerző tudósít. Fontos utalások találhatók Russellnál,¹⁵ Engelmann-nál,¹⁶ von Wrightnál,¹⁷ Norman Malcolm-nál,¹⁸ és Fania Pascalnál is.¹⁹ M. O'C. Drurynek Wittgenstein azt mesélte, hogy amikor elemi iskolai tanító volt Alsó-Ausztriában, a húszas évek elején és közepén, újra meg újra elmélyedt a *Karamazov testvérekben*, és még a falu plébánosának is fölolvastott ebből a regényből.²⁰ A *Karamazov testvérekkel* kapcsolatban, amint azt az utalások némelyike aláhúzza, Zoszima sztarec alakja állt Wittgenstein érdeklődésének előterében. A sztarecség sajátos intézménye, Dosztojevszkij leírása szerint, szélsőségesen tekintélyelvű. Aki sztarecet, vallási-lelki vezetőt választ magának, lemond akarataról és azt teljes engedelmességgel a sztarecnek engedi át. Az ilyen ember azt reméli, hogy „haláláig tartó engedelmsége árán végre elérje a tökéletes szabadságot”: megmenekül a lélek zabolátlanságának átkától.²¹ Az a gondolat persze, hogy az igazi szabadság — a szellem szabadsága is — mindig csak valamiféle kötöttségben állhat, a konzervativizmus egyik alapeszméje. Wittgenstein késői filozófiáját sokszorosan meghatározza, ám már az 1926-ban megjelent könyvecske, a *Szótár népiszkolák számára* — eredetileg nem kinyomtatott — bevezetőjéből kiérezhető. Ennek a szótárnak az volt a célja, hogy általa a tanuló „mindenkor képes legyen valamely szó helyes írásmódjáról tájékozódhatni”. Csak egy ilyen szótár „teszi lehetővé — vélte ti. Wittgenstein —, hogy a tanulót munkájának helyesírásáért teljes mértékben felelőssé tegyük” — csak *szilárd szabályok* által lehetséges a „helyesírási lelkiismeret” fölbresztése.²² Hogy az embernek „bizonyos tekintélyeket el kell ismernie ahhoz, hogy egyáltalán itélhő tudjon”, vagy hogy még *tévedni* sem képes az — vagyis egyáltalán racionálisan gondolkodni —, aki nem valamely gondolati közösséggel *konformitásban* *ítél*²³ — ezek az elképzelések, jól láthatóan, Wittgensteint nemcsak késői éveiben jellemezték.

Érdekes volna tudnunk, hogy Wittgenstein a húszas években a *Karamazov testvérek* melyik kiadásával rendelkezett. Föltételezem, hogy a Pipernél megjelenő Dosztojevszkij *Összes Művei* sorozat keretében közreadott kiadással, mely a háború előtt és után igen elterjedt volt. Az *Összes Műveket* — Dimitrij Mereskovszkij közreműködésével — Moeller van den Bruck, az egyik legismertebb német újkonzervatív szerző adta ki. A *Karamazov testvérekhez* Mereskovszkij írta a bevezetést. Dosztojevszkij (és Tolsztoj) fő gondolata — vélte a bevezetőben Mereskovszkij — az „egész kereszténység fő gondolatával”, a „világvége” gondolatával azonos. „Érzem a fenyegető veszélyt — jegyezte meg persze Mereskovszkij —, hogy nevetségessé teszem a legszentebbet, mert a mi évszázadunk gyermekei számára, az örök középszerűség, a vég nélküli »haladás«, a világ továbbfejlődése embereinek számára nincsen nevetségesebb, ostobább, valószínűtlenebb, sértőbb” — mint éppenséggel a világvége gondo-

lata.²⁴ Wittgenstein számára azonban ez a gondolat semmiképpen sem volt nevetséges;²⁵ és viszolygása azzal a gondolkodásmóddal szemben, melyet „a haladás» szó jellemez”²⁶, később egyértelműen kifejezésre jutott egy 1930-ban tervezett könyve előszóvázlataiban.²⁷

Nyilvánvaló egyébként, hogy az újkonzervatív Dosztojevszkij-kép ébresztette fel Wittgenstein ismert vágyakozását Oroszország iránt.²⁸ „Nekiünk Németországban most az előfeltevésmentes orosz szellemiségre van szükségünk. Szükségünk van rá, ellensúlyként a nyugatisággal szemben, amelynek befolyása alá kerültünk, amiképpen Oroszország is, és amely oda vezetett bennünket, ahol ma állunk.” Így hangzanak az első mondatai annak a bevezetésnek, melyet Moeller van den Bruck Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődésének* 1922-es német kiadása elé írt. Az a gondolat, hogy a Nyugat értékeit átértékelő német konzervativizmusnak az oroszország szellemi tartalmaiból kell merítenie, újra meg újra visszatér Moeller írásaiban;²⁹ ő maga még 1912-ben nagyobb oroszországi utazást tett. Az oroszország szembeállítás a degenerált nyugati civilizációval olyan téma persze, mellyel Spenglernél is — valószínűleg ő volt a háború utáni évek legbefolyásosabb újkonzervatív gondolkodója — újra meg újra találkozhatunk. És hogy Spengler egészen lényeges hatást gyakorolt Wittgensteinre éppen abban az időben, amikor ennek tényleges fordulata későbbi gondolkodásmódja felé kezdetét vette, vagyis 1931-ben, az a *Vermischte Bemerkungen* címmel nemrég megjelentetett feljegyzésekből immár világosan kiderül.

Az egyik ismert hely, ahol Wittgenstein Spenglert említi: az 1931-ben írt *Megjegyzések Frazer Az aranyág című könyvéről*.³⁰ Azokban a kéziratokban ugyanakkor, amelyekből ezeket a *Megjegyzéseket* összeállították, egy másik német konzervatív szerzőre is utalás történik: a drámaíró és esszéista Paul Ernstre. „Ha könyvemet valaha is megjelentetik — jegyezte föl magának Wittgenstein —, úgy előszavában említést kell tennem Paul Ernst előszaváról, melyet a Grimm-mesékhez írt, és melyet már a *Log. fil. értekezésben* meg kellett volna említenem a »nyelvlogika félreértése« kifejezés forrásaként.”³¹ És az úgynevezett *Nagy Gépiratban* (melyet valószínűleg 1933-ban diktált) a következő mondat áll alcímeként néhány, Frazerrel kapcsolatos bekezdés előtt: „A mitológia nyelvünk formáiban. (Paul Ernst.)” Paul Ernst „előszava”, melyre Wittgenstein utal, valójában utószó a *Grimmsche Kinder- und Hausmärchen* Ernst által gondozott kiadásának harmadik kötetében.³² Ernst itt a mágikus-mitologikus elképzelésekről ír, amelyek „a nyelv félreértett tendenciájának értelmezéséből” keletkeznek, továbbá „a nyelv változásairól”, amelyeket a „nyelvlogika” változásai kísérnek³³ — olyan formulák ezek, amelyek nemcsak a *Tractatus* szerzője számára,³⁴ de a késői Wittgenstein számára is nagy fontossággal bírhattak. Néhány más olyan helyet is találunk ebben az utószóban, mely nagyban hathatott különösen a Frazer-kommentárok metodológiájára.³⁵ És az utószó befejező fejtegetései olyan megjegyzéseket tartalmaznak Tolsztojjal és Dosztojevszkijjel kapcsolatban, amelyekkel Wittgenstein bizonyosan egyetértett: így például azzal a megjegyzéssel, hogy a Tolsztoj által kigondolt „új legendák” — nyilván az ún. népies elbeszélésekről van szó — „az emberi szellem legszebb művei közé” tartoznak, és „évezredekig fennmaradhatnak, nemcsak anyagként, hanem abban a formában is, melyet Tolsztoj adott nekik”.³⁶

Azt mármint, hogy Wittgenstein olvasott-e valami mást is Paul Ernsttől, mint éppen ezt az utószót, a számomra hozzáférhető anyagok alapján nem lehetséges eldönteni.³⁷ Mindenképpen helyénvalónak és szükségesnek látszik itt azonban Ernstnek a húszas évek vége felé elfoglalt elméleti helyzetére — és ezzel, egyáltalán, az akkori német szellemi élet egy nem jelentéktelen mozzanatára — valamivel részletesebben utalnunk. Ebből a célból 1926/27-ben megjelent, *Was nun?* című tanulmányát vesszük szemügyre.³⁸ Ez az írás — melyet éles hangú, s nyilván túlzott Spengler elleni támadás vezet be³⁹ — a költészet „szerves”, illetve „szervetlen” életformák közepette jellemző alapjairól és funkciójáról szól. Abból a homályos folismerésből — írja Ernst —, hogy a mai „széthullásban” a paraszt az, aki „szinte egyedül él még szerves életet, ma, mint fölbomló időkben mindig, egyfajta parasztköltészet jön létre. Nem a parasztoktól indul azonban ki, hanem más rendek tagjaitól”.⁴⁰ Amiként a paraszté — foly-

tatja azután Ernst — „úgy az úr élete is szerves életforma, olyan forma, amely az egész embert alakítja”.⁴¹ És „csak ha az úr élete kérdésessé válik, amennyiben más életformák lehetségesnek mutatkoznak... jön létre az úr költészet”.⁴² Ernst a „szervetlen életformákat” a „polgári” kategóriájában foglalja össze. „Polgáriak mindama életformák — írja —, melyek nem az egész embert fogják át, hanem csak egy részét, amelyeknél foglalkozás és állás, munka és személyiség mai jelentőségükhöz jutnak. Itt az egyes élete már nem természettől adott, nem szilárd körülményektől pusztán meghatározott, mint a méhek élete, hanem megannyiszor újra formálódó, és ezt a formát az élőknek magának kell keresnie.”⁴³ A jelenkort — véli Ernst — mindenképpen a polgári életforma jellemzi. „Hogy a mai emberiség társadalmilag hol áll, az egészen világos. Az utóbbi háromszáz év civilizációja olyan szervetlen állapotot hozott létre, amilyent a világ még sohasem látott.”⁴⁴ Az emberek most „minden formaképző kényszerszertől megszabadultak, és egészen önmagukra vannak hagyva. Világos, hogy ebből semmi más nem származhat, mint értelmetlen barbárság. — Mivel az embereknek formára és kényszerre van szükségük, mélységesen szerencsétlennek érzik magukat, és az elvagyódás, amely a művelődés és valóság közötti hasadás eredményeként már a régi polgárságnál fölépített, egy még szörnyűségeken nagyobb hatalommá válik.”⁴⁵ És ha „az emberek szinte teljesen szervetlenül élnek, a társadalom szinte teljesen felbomlott... akkor Isten már nem nyilatkozhat meg a társadalomban, amiképpen jobb időkben megnyilatkozik államban, egyházban, fegyelemben és erkölcsben. Akkor az egyesekben nyilatkozik meg.”⁴⁶

Wittgenstein késői filozófiájának kialakulását, általában, Cambridge-be történt 1929. januári visszatéréssel hozták kapcsolatba. Egyfelől azonban ezután még két teljes év eltelt, mielőtt Wittgenstein, Cambridge-ben, tulajdonképpen késői témáira és jellegzetes késői stílusára lelt volna; másfelől pedig filozófiai tevékenységének újravétele maga is magyarázatot igényel — hiszen ami Wittgenstein közvetlen külső körülményeit illeti, ugyanez már 1925-ben (a háború utáni első angliai útja alkalmával) bekövetkezhetett volna. Úgy gondolom, hogy Wittgenstein visszatérését a filozófiához, és késői gondolati stílusának kialakulását, szélesebb történeti összefüggésben kell szemügyre vennünk: az osztrák és német újkonzervativizmus 1927 és 1933 közötti virágkorának, illetve 1933-as összeomlásának összefüggésében. A vonatkozó események gazdasági és politikai okaira — az 1929-ben kezdődő és 1931-ben tetőző gazdasági válságra,⁴⁷ a német újkonzervatívok politikai vereségére Hitler hatalomra jutásával — itt éppen csak utalni tudunk. Meg kell azonban kísérelnünk az újkonzervatív szellemi miliőt bizonyos részletességgel ábrázolni. Kézenfekvő mindenekelőtt arra a híres beszédre utalnunk, melyet az osztrák költő, Hugo von Hofmannsthal a müncheni egyetem hallgatói előtt 1927. január 10-én tartott. Sajátos folyamatról beszélt, mely „kereső német szellemünkben”, a német, „immár évszázadok óta kultúrához nem kötött népiségben” zajlik. E folyamat hátterében az a fölismerés húzódik meg, „hogy az élet csak érvényes kötelek által válik élhetővé”; olyan folyamat ez, mely „tulajdonképpen belső ellenmozgalmat képez a XVI. század ama szellemi átalakulásával szemben, melyet két aspektusában reneszánsznak és reformációnak szoktunk nevezni. A folyamat, melyről szólok — mondotta Hofmannsthal —, nem más, mint hatalmas konzervatív forradalom, amilyen hatalmasat az európai történelem még sohasem látott.”⁴⁸

Ugyanabban az évben, melyben Hofmannsthal müncheni beszédét tartotta, jelentette meg a boroszlói ügyvéd Theodor Böttiger, a konzervatív berlini *Herrenklub* tagja, *Variációk egy konzervatív témára* című könyvét. „A konzervatív számára — írta Böttiger — az a tétel érvényes, hogy e földön minden emberi boldogság összege mindig azonos marad, a haladás elkötelezettje számára viszont az a tétel, hogy minden érték növelése lehetséges, s az emberek kezébe van letéve.” Minden érték úgy jön azonban létre — érvelt Böttiger —, hogy közben más értékek elenyésznek. „A legvilágítóbb gondolat is új sötétséget teremt valahol, az orvosság új betegséget, minden új öröm új vágyakat. A haladást egyes vonatkozásokban lehetetlen tagad-

nunk, egészében azonban, messzebből tekintve, minden haladást valahol másutt visszalépés egyenlítő ki.”⁴⁹ Robert Musil is úgy vélte, 1930 végén megjelent nagy regényében, hogy „minden haladás nyereség a részletekben és részekre válás a dolgok egésze felől nézve; erőnövekedés, mely egyre fokozódó erőtlenség felé halad”;⁵⁰ és mint „az elmúlt évszázad nagy szavát” veti el a haladás fogalmát Spengler 1931-ben megjelent írása, a *Der Mensch und die Technik*.⁵¹

1931 márciusában jelentette meg a prominens publicista Adolf Grabowsky, később professzor Bázelen, *Konservatismus* című tanulmányát, melyben a konzervatív beállítottság „antiintellektuális életközelségéről” beszélt, és ezt a beállítottságot mint az egészséges emberi értelem természetes vonását jellemezte, anélkül persze, hogy a jelenkor tipikus emberét konzervatívnak tartotta volna. Ellenkezőleg — írta Grabowsky —, azt is mondhatnánk, hogy „a konzervatív gondolkodók titkos rendet alkotnak, oly titkosat, hogy legtöbbször maguk sem sejtik ezt a közösséget. Amint azonban csak három-négy mély szót váltanak, szellemi és lelki összefüggések ébrednek, és fölösleges lesz szavakat pazarolni... Talán innen van, hogy a konzervatív gondolkodó sokkal gyakrabban hallgat, mint más nézetek képviselője.” A „kikutathatatlanak néma tisztelete” jellemzi a konzervatív embert, „de nemcsak ez a tisztelet néma, hanem a kikutathatatlan maga is néma, és néma tiszteletünk így csak visszfénye minden kikutathatatlan nagy hallgatásának”. A kikutathatatlan azonban nem más, mint minden lét „belső állandósága”, „a világ, mint olyan, centruma, nyugalma, hallgatása”. A konzervativizmusnak — írja Grabowsky — „olyan világképe van, mely kifelé egyedülálló mozgalmasságot mutat, befelé azonban mélységes csendet... A történelemben nincsen haladás — a világban viszont nagyon is van valami isteni.” A vallásos és a konzervatív világnézet, véli Grabowsky, nem idegenek egymástól. Az *alázat* fogalma — „mely a konzervativizmus egyik központi fogalma, és talán a leginkább megkülönbözteti a liberalizmustól, demokratizmustól és racionalizmustól” — közvetít közöttük. E világnézetek ugyanakkor semmiképpen sem azonosak egymással. A vallás — Grabowsky itt specifikusan a *katolicizmus*ról beszél — „objektíve adott és megállapítható lét- és értékrendet föltételez. A katolikus számára tehát az igazság abszolút, az igazság megismerése azonban viszonylagos. A konzervatív számára a lényeg — nem valami örök igazság... Talán azt mondhatjuk, hogy az igazság katolikus fogalmát a konzervativizmusban az *ünnepélyesség* még korántsem eléggé kimerített fogalma váltja föl.”⁵²

Grabowsky eme utoljára idézett soraiban nagyon világosan nyilvánul meg az újkonzervatív álláspont paradoxona. Az a fölismerés, hogy egyfelől az emberi természet abszolút mércék után vágyik, hogy az ember szilárd igazságokat szeretne és szüksége van azokra, másfelől viszont minden abszolútum történetileg elenyészett és szilárd igazságok egyszerűen nincsenek, olyan logikai — és persze érzelmi — nehézségre utal, melyet az „ünnepélyesség” — egyébként igen szuggesztív — fogalmára történő utalások aligha oldhatnak meg. Az ünnepélyes, a *ceremoniális* viselkedés, melyet megváltoztathatatlan szabályok kötnek, miközben ezek a szabályok persze egészen mások is lehetnének — mily nagyon a középpontban áll ez a probléma mondjuk Wittgenstein Frazerről tett megjegyzéseiben! Ahhoz azonban, hogy az itt mutatkozó logikai-antropológiai problémák a konzervatív gondolkodásban valamelyest tisztább alakot nyerjenek, mélyenszántóbb fogalmi analízisekre volt szükség. Ezeket végezte el, véleményem szerint, Wittgenstein. Az újkonzervatív álláspontot mintegy megmentette az elméleti katasztrófától egy olyan időben, amikor az, Németországban, a politikai katasztrófától már nem menekülhetett meg.

Ebben a történeti összefüggésben kell akkor Wittgenstein előző-fogalmazványát szemlélünk, melyet 1930 végén írt, akkoriban tervezett könyve elé. A vonatkozó sorokat részletesebben idézem. „Könyvem — kezdődik a fogalmazvány — olyanok számára íródott, akik barátságosan fogadják szellemét. Ez a szellem, úgy gondolom, más, mint az európai és amerikai civilizáció nagy áramának szelleme. E civilizáció szelleme, melyet korunk ipara, építészete, zenéje, a fasizmus és a szocializmus fejez ki, a szerző számára

idegen és antipatikus. Ez nem értékítélet. Nem mintha a szerző azt hinné, hogy ami ma építészetként lép föl, az valóban építészet, és nem mintha azt, amit modern zenének hívnak, nem a legnagyobb gyanakvással szemlélne (anélkül, hogy nyelvét értene), de a művészetek eltűnése még nem jogosít föl arra, hogy az emberiségről eltévelyen nyilatkozzunk. Hiszen a valódi és erős természetek éppen ezekben az időkben elfordulnak a művészetektől, és más dolgokkal foglalkoznak, és az egyesek értéke valahogyan kifejezésre jut. Persze nem úgy, mint egy nagy kultúra idején. A kultúra úgy szólván egy nagy szervezet, mely mindenki számára, aki hozzátartozik, kijelöli helyét, ahol az egész szellemében dolgozhat, és erőfeszítései az egésznek szempontjából elért eredményein mérhetők le. A kultúra nemlétének idején azonban szétforgácsolódnak az erők, és az egyesnek erejét ellentétes erők és sűrűlődségi ellenállások emészti föl...⁵³

Ezeket a sorokat persze nem annyira Wittgenstein „könyve”, az 1929–30-ban írt *Philosophische Bemerkungen* előszavának kell felfognunk, mint sokkal inkább prólógnak egy voltaképpen csak most kezdődő és Wittgenstein haláláig tartó elemző munkához. A vonatkozó elemzésekben talán a szabálykövetés fogalma áll a leginkább az előtérben. Az az elképzelés mindazonáltal, hogy az emberi viselkedés, beszéd és gondolkodás nem szabadon lebegő, hanem szabályoktól kötött, önmagában még semmiképpen sem konzervatív. Hiszen a szabályokat *alkalmaznunk* kell. És mivel azok a maguk alkalmazását nem határozhatják meg, de alkalmazási szabályok által sem támaszthatók alá maradéktalanul, nem értelmezhetők vég nélkül, a szabálykövetés jelensége éppenséggel az önkény, a szabálynélküliség mélyrétegére látszik utalni: egy olyan szintre, ahol — ahogyan Wittgenstein képzeletbeli beszélgetőpartnere a késői írásokban kifejezi magát — „mindent... valamiképpen igazolni lehetne”⁵⁴, hiszen akármit teszünk is, az összeegyeztethető a szabállyal⁵⁵, „szabálykövetésként értelmezhető”⁵⁶. Wittgenstein filozófiai tette éppen az volt, hogy a fogalomrendszert, melyben ez a mondhatni anarchisztikus következtetés fölléphet, egy más, lényegileg különböző fogalomrendszerrel helyettesítette. Az új rendszer alapfogalmai: szoktatás és cselekvés, használat, szokás, intézmény, praxis, technika, közmegegyezés. A szabálykövetés: szokás, intézmény, mely a közös emberi cselekvésmódok egyezéseibe ágyazódik. A szabálykövetés, végső elemzésben, *vak*; nem kell és nem is lehetséges megmagyaráznunk, igazolnunk. És Wittgenstein újra meg újra hangsúlyozza, hogy azok az egyezések, amelyek minden *rend*, minden logika és nyelvi megértés szükséges előfeltételét képezik, vagyis a gondolkodás előfeltételét egyáltalán — hogy ezek az egyezések „nem vélemények megegyezése”⁵⁷ hanem az *ítélés alapjaiban*,⁵⁸ a közös cselekvésmódban⁵⁹ meglevő egyezések, szabályosságok. A mindenkor adott életformát, cselekvés- és gondolkodásmódot — ezek szerint — egy más életforma ugyan befedheti, elnyomhatja: voltaképpen *kritikájához* azonban nem szolgáltathat alapot. Minden kritika valamilyen életformát, nyelvet, vagyis egyezések valamilyen hagyományát előfeltételezi, minden ítélet hagyományokban gyökerezik. Ezért nem lehet hagyományokról *ítélni*. „Csak *leírni* lehet itt — fogalmazott 1931-ben Wittgenstein — és mondani: ilyen az emberi élet.”⁶⁰

Látjuk tehát, hogy Wittgenstein ama ismert formulái, mint például „a kor betegségéről” szóló, ahol a betegséget tudatos cselekvés nem gyógyíthatja,⁶¹ vagy a „rendről”⁶² szóló, ahol a rend úgy kerül bevezetésre, hogy voltaképpen senki sem szándékolta — nem esetleges megjegyzések egy egészen más problémákra irányuló szövegben, hanem éppenséggel exegetikus útjelzők. Wittgenstein újra meg újra azt akarja megmutatni, hogy az adott életforma a *végső adottság* — az adott életforma nem transzcendálható tudatosan. Hogy ezenközben *különböző* életformák lehetőségei, különböző *végső adottságok*, Wittgenstein figyelmét korántsem kerüli el. A különböző életformákat egymással *egyenértékűeknek* tartja: az *emberi természet* különböző életformákban ölthet testet. *Létezik* azonban emberi természet, mivel megváltoztathatatlan antropológiai tény, sőt a *logika előfeltétele*, hogy az embert mint embert, valamilyen életformának, valamilyen hagyománynak szükségképpen kötnie kell.

Az újkonzervativizmus paradoxonának ezen Wittgenstein által adott megoldáskísérlete, mely szerint tehát más rendek *lehetősége* mit sem változtat saját rendünk

kérlelhetetlen kényszerén, jóllehet elképzelhető, hogy ez a rend öntörvényű átalakulásokon menjen keresztül — különösen világosan ábrázolható ama elemzések kapcsán, melyeket az *elméletességek elmélete* körében tett wittgensteini kezdeményezéseknek tekinthetünk. Ezek az elemzések alapvetően a matematikai szabálykövetés problémájának síkján mozognak. Ha valaki, mondjuk, a *számolás* szokásos szabályait nem követi, úgy először is fölmerül a kérdés, hogy *tévedésről* vagy *elmezárról* kell-e itt beszélnünk. És Wittgenstein bevezető válasza természetesen az, hogy a normális és az abnormális állapot között *nincs éles határ*.⁶³ Am ha a tévedések igen gyakoriakká válnak, úgy azt kell mondanunk, hogy túl vagyunk a kérdéses határon. Hiányzik a minimális konformitás — s itt megint két eset állhat fenn. A kérdések eltérések tudniillik vagy *rendszeresek*, vagy *szabálytalanok*. Itt sincsenek éles határok,⁶⁴ ami azonban nem jelenti, hogy világos esetek nem különböztethetők meg. Ha valaki, újra meg újra, szabálytalan hibákat követ el, ha kapcsolata minden szabállyal megbomlott: akkor valóban bomlottak, *örüllnek* kell minősíteniünk.⁶⁵ Tegyük föl azonban, hogy a szabálytól való eltérések rendszeres természetűek, hogy valaki tehát *rendszeresen másként* reagál: úgy az elmezavar, gyengeelméjűség, téboly, örület megjelölések tulajdonképpen félrevezetőek. Hiszen ekkor *renddel* van dolgunk, ha nem is olyannal, mint a miénk. És lényeges, hogy Wittgenstein a más rend képét mindig a *más társadalom* képével kapcsolja össze, hogy tehát csak azokat a viselkedésmódokat tartja ténylegesen *betegnek*, amelyek *semmilyen* társadalomban nem volnának normálisak. „A gyengeelméjű” — írja Wittgenstein a negyvenes évek közepén — „a degeneráltnak, lényegileg tökéletlennek, mintegy lerongyolódottnak képében fogják föl. Vagyis a rendetlenség képében a primitívebb rend képe helyett (holott ez sokkal termékenyebb fölfogásmód volna). — Nem látjuk az ilyen emberek *társadalmát*. — Hogyan festene egy társadalom, amelyet csupa süket ember alkotna? Hogyan a „gyengeelméjűek” társadalmá? *Fontos kérdés!* Hogyan festene tehát egy olyan társadalom, amely számunknál szokásos nyelvjátékot soha nem játszana?”⁶⁶ Ha kultúránkban — jegyzi meg Wittgenstein 1936-ban — „egy gyerek a »20«-ról a »21«-re való átmenetet a tanító ösztönző mozdulatára nem végzi el, gyengeelméjűnek tekintik”.⁶⁷ Elképzelhető azonban egy olyan néptörzs, amelynek életében egy bizonyos számjegy sajátos szerepet játszik, tudniillik „a meghaladhatatlan felső határ”⁶⁸ szerepét, és itt persze a fent említett gyermek normálisnak számítana. — A döntő azonban az, hogy mindezek a megfontolások semmiképpen sem hangolhatnak bennünket engedékenységre a *saját* társadalmunkban föllépő szabálytalanságokkal szemben. Mert e társadalom életét éppen az így kikényszerített egyformaságok rendezik, ezek az egyformaságok határozzák meg a társadalom *határait*, azaz építik föl egyáltalán a társadalmat. „Nem neveznénk »számolás«-nak — hangzik Wittgenstein egy sokat idézett megjegyzése —, ha az emberek *akárhogy* sorolnának fel számjegyeket; de persze ez nem egyszerűen elnevezés kérdése. Mert hiszen az, amit »számolás«-nak nevezünk, életünk tevékenységeinek fontos része. ... Számolni (és ez azt jelenti: *így* számolni) annyit tesz, mint egy technikát alkalmazni, technikát, melynek naponta, életünk legkülönbözőbb intézményeiben szerepe van. És ezért tanulunk *így* számolni, ahogy tanulunk: vég nélküli gyakorlással, könyörtelen pontossággal; ezért késztetnek kérlelhetetlenül arra, hogy az »egy«-re mindnyájan »kettő«-t, a »kettő«-re »három« mondjunk, és így tovább.”⁶⁹ Ha helyesen számolunk, írja Wittgenstein, mintegy „találkozóra sietünk a többiekkel”.⁷⁰ Számolásunk technikája, a szabályrendszer, melyben mozgunk, persze nem megváltoztathatatlan. De az új szabályoknak a régiékből úgyszólván szervesen kell létrejönniök. Az ember — ahogy Wittgenstein írja — nem azért tér át egy másik technikára, „mert azt mondja magának, hogy így is menni fog, hanem mert az új technikát a régivel azonosnak érzi”.⁷¹

Hogy Wittgenstein fogalomelemzéseit valóban a konzervativizmus alapjaihoz történő egyfajta hozzájárulásnak foghatjuk föl, érdekes módon mutatkozik meg abban a párhuzamban, melyre befejezésül utalni szeretnék. Arról a megdöbbentő hasonlóságról van szó, mely Wittgenstein és a már említett Michael Oakeshott egyes eszmefut-

tatásai között fennáll. Hogy a jeles történelemfilozófus és politológus, aki 1925-től 1940-ig Cambridge-ben tanított történelmet s 1945 után ismét Cambridge-ben tevékenykedett, ténylegesen Wittgenstein időszakos hatása alatt állt-e, hogy Wittgenstein előadásait valaha látogatta, ezen előadások jegyzeteit valaha tanulmányozta-e — a számomra hozzáférhető adatok alapján nem dönthető el. Oakeshott írásai-ban egyetlen Wittgensteinre tett utalást sem ismerek; azokban a listákban, melyeket a tübingeni Wittgenstein-Archivum Wittgenstein hallgatóiról összeállított,⁷² Oakeshott neve nem szerepel. Ugyanakkor — mint ismeretes — a Wittgenstein által dik-tált *Kék Könyvet* és *Barna Könyvet* sokszorosan leírták és másolták; ezek a szövegek, különösen Cambridge-ben, úgyszólván általánosan hozzáférhetőek voltak. A lehetsé-ges vagy tényleges befolyás kérdése azonban a mostani összefüggésben szinte kö-zömbös. Azt tudniillik, hogy Wittgenstein késői filozófiája a konzervativizmus össze-függésébe helyezhető, a kérdéses párhuzamok mindenképpen szemléletesen ábrázolják.

Oakeshott itt tekintendő — a negyvenes évek vége felé írt — tanulmányainak fő célja a politika „racionalizmusának”, és egyáltalán a „racionalizmusnak” kriti-kája. A „racionalizmus”, Oakeshott felfogásában, az a szemléletmód, mely szerint az emberi cselekvés s az emberi társadalom és intézmények egy ezektől független instancia, az autonóm ész által tervezhető és vezethető. A racionalista — írja Oakeshott — hisz „az előítéletmentes szellemben, avagy abban a szellemben, amely a hagyomány — és annak maradványai: a megszokás — kényszerétől szabad. Azt hiszi, hogy az akadályozatlan emberi »ráció« a politikai cselekvés csálhatatlan irány-mutatója. ...Hisz továbbá a logikus gondolkodási folyamatban mint a »ráció« megtestesülésében és hatásmódjában; a vélemények igazsága és az intézmények »ra-cionális« alapja számítanak nála (nem pedig az, hogy hogyan használják ezeket)”.⁷³ — Oakeshott viszont úgy véli, szemben a racionalistával, hogy az emberi cselekvés-nek „mindig valamilyen meghatározott struktúrája” van, amellyel a cselekvést „nem kívülről ruházzák fel”: ez a cselekvés *belső struktúrája*. Ezen struktúra részei — írja Oakeshott — „olykor viszonylag szilárd körvonalakban tárulnak elénk: erkölcsnek és szokásnak, hagyománynak, intézménynek, törvénynek stb. nevezzük őket”.⁷⁴ A racionalista félreismeri azt a módot, ahogyan a cselekvést az ész befolyásolja; félre-ismeri az ész lényegét egyáltalán; hamis képet alkot magának arról a módról, ahogyan a szabályokat, melyek cselekvésünket irányítják, alkalmazzuk és tanuljuk. „Az, hogy hogyan sajátítjuk el a cselekvés valamely hagyományát — írja Oakeshott —, vala-mennyire mindig megmagyarázhatatlan marad. Talán csak annyi bizonyos, hogy egyetlen pontról sem mondhatjuk: itt veszi kezdetét az elsajátítás folyamata. Vala-mely közösség politikája nem kevésbé jellemző erre a közösségre (és nem is jobban), mint nyelve, s mindkettőt hasonló módon tanuljuk és alkalmazzuk. Nyelvünket nem az ábcével vagy a nyelvtannal kezdjük tanulni. Eleinte nem szavakat tanulunk, hanem azok használatát.”⁷⁵ Minden tudás alapvetően, *gyakorlati tudás*: mely „szó-kásosan abban az elfogadott vagy hagyományos módban fejeződik ki, amelyben a dolgokat tesszük, vagy egyszerűen a praxisban”. A gyakorlati tudást „sem tanítani, sem tanulni nem lehet, hanem csak átadni és elsajátítani”.⁷⁶ Szabályokat csak olyan-valakinek lehet megtanítani, aki valamilyen szabályt már alkalmazni tud: „a játék-szabályok” egy üres fejnek semmit sem mondanak.⁷⁷ A gondolkodás és a cselekvés, a gondolkodás és a beszéd nem különböző, egymást specifikusan befolyásoló tevé-kenységek; az „ésszerűség” „magának a cselekvésnek tulajdonsága”, a „cselekvés nem attól »racionális«, hogy valami (ti. a gondolkodás, a mérlegelés) megelőzte. ...Az »ésszerűség« minden cselekvésnek sajátja, amelynek helye van a cselekvések életmódot alkotó eleven affinitásában vagy belső összefüggésében.”⁷⁸ Az a „megállá-pítás, hogy valaki vágyat érez valamire, csak más kifejezés arra, hogy meghatározott módon tevékenykedik”; s ha mondjuk egy költő találó kifejezést keres, úgy nem tud-já, hogy mit akar mondani, amíg ki nem mondja. „Első megfogalmazásának javításai nem arra irányuló kísérletek, hogy a szavakat már megfogalmazott gondolatokhoz vagy olyan képekhez alakítsa, amelyek készen formálva fejében leledzenek.”⁷⁹

Főlöskéges volna mármost a Wittgensteinnél található párhuzamos helyekre itt rámutatnunk — aki Wittgensteint csak valamennyire is ismeri, annak számára a

tartalmi és megfogalmazásbeli hasonlóságok nyilván föltűntek. Föltűnő ugyanakkor nemcsak a hasonlóságok megléte, hanem egy fontos különbség is. Az idézett helyek Oakeshottnál *logikai kiindulópontok*: premisszákként szolgálnak a társadalommal és a történelemmel kapcsolatos nagyszabású következtetéseihez. Wittgensteinnél a megfelelő helyek *végpontok*: fegyelmek, szigorú elemzések *eredményeként* adódnak.

JEGYZETEK

Jelen tanulmány kísérlet a *Wittgenstein új tradicionálisizmus* című írásomban (Világosság, 1975/10. sz.) adott Wittgenstein-értelmezés történeti kiegészítésére. Köszönettel tartozom Szabó Miklósnak, értékes bibliográfiai segítségért.

- 1 Így például Garth Hallett *A Companion to Wittgenstein's „Philosophical Investigations“* (Cornell University Press, 1977) című könyvének függeléke — *Authors Wittgenstein Knew or Read* — számtalan olyan kiadatlan kézirat helyet látszom, ahol a konzervatívizmus egyik vagy másik képviselőjére történik utalás.
- 2 Gerd-Klaus Kaltenbrunner: *Der schwierige Konservatismus. Az általa szerkesztett Rekonstruktion des Konservatismus* című kötetben (Freiburg, i.B.: Rombach, 1972. 35. l.).
- 3 M. Oakeshott: *Rationalism in der Politik*. Neuwied és Berlin, Luchterhand, 1966. 179. l. (Erdetileg: *Rationalism in Politics*. London, Methuen, 1962.)
- 4 Uo. 179. l.
- 5 Karl Mannheim: *Das konservative Denken*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 57. 1927. 105. l.
- 6 Armin Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918—1932*. Stuttgart, Vorwerk, 1950. 163. l.
- 7 Uo. 162. l.
- 8 Klemens von Klemperer: *Germany's New Conservatism. Its History and Dilemma in the Twentieth Century*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1957. 7. l.
- 9 „Nem tiszteltük — írja J. M. Keynes *My Early Beliefs* című visszaemlékezésében — a hagyomány bölcsességét vagy a szokás teremtette korlátokat. Amint azt (D. H.) Lawrence megjegyezte a Ludwig (Wittgenstein) is joggal mondogatta, hányzott belőlünk az alázat — bármi és bárki iránt.” (J. M. Keynes: *Two Memoirs*. London, Hart-Davis, 1949. 99. l.)
- 10 Paul Engelmann: *Ludwig Wittgenstein. Briefe und Begegnungen*. Szerk. B. F. McGuinness. Wien és München, Oldenbourg, 1970. 100. l.
- 11 Uo. 54. l. és 59. l. — Erről a beállítottságról tanúskodik Wittgenstein egy 1946-ban írt megjegyzése is: „Ha az élet nehezen elviselhetővé válik, helyzetünk megváltoztatására gondolunk. De alig jut eszünkbe a legfontosabb és leghatásosabb változtatás: a saját magatartásunké. Erre nehezen szánjuk rá magunkat.” (Ludwig Wittgenstein: *Vermischte Bemerkungen*. Szerk. G. H. von Wright. Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1977. 101. l.)
- 12 „Olykor az volt a benyomásom — írja önéletrajzában Rudolf Carnap —, hogy a tudás tudatosan racionális és érzelmentes attitűdjé, csakúgy mint minden olyan eszme, mely a „felvilágosodás” szellemét árasztotta, Wittgenstein számára visszatartó volt. Wittgensteinnel történt első találkozásunk alkalmával (1927-ben) Schlick, szerencsétlen módon, megemlítette, hogy érdeklődöm az experantó és más hasonló nemzetközi nyelvek problémája iránt. Amint arra számítottam is, Wittgenstein határozottan visolygott ezekről a nyelvekről. De meglepett érzelmek hevesége, Az olyan nyelv, mely nem „szervesen” fejlődött, számára nemcsak haszontalannak, de megvetendőnek is tűnt.” (Erdetileg a P. A. Schilpp által szerkesztett *The Philosophy of Rudolf Carnap* című kötetben. A vonatkozó részlet újrayomatva a K. T. Fann által összeállított Wittgenstein: *The Man and His Philosophy*-ban, New York, Dell, 1967. Az idézett helyet l. itt a 35. lapon.) — Wittgenstein még 1946-ban is az „undor” érzéséről beszél az experantóval kapcsolatban. L. *Vermischte Bemerkungen*. 101. l.

- 13 L. például *Vermischte Bemerkungen*. 20. l. és 131. l.
- 14 Franz Theodor Csokor: *Gedenkrede zu Robert Musil's 80. Geburtstag*. A Karl Dinklage által szerkesztett Robert Musil: *A Leben, Werk, Wirkung* című kötetben. Zürich, Amalthea-Verlag, 1960. 354. l.
- 15 Lady Ottoline-hoz írt, 1919. dec. 20-án kelt levelében. L. Ludwig Wittgenstein, *Letters to Russell, Keynes and Moore*. Oxford, Basil Blackwell, 1974. 82. l.
- 16 I. m., 26. l., l. még a szerk. jegyzetét uo.; l. még 60. l.
- 17 G. H. von Wright: *Biographical Sketch*. Norman Malcolm *Ludwig Wittgenstein. A Memoir* című visszaemlékezésével egy kötetben. London, Oxford University Press, 1958. 21. l.
- 18 Uo., 52. l. Wittgenstein, mint Malcolm írja, „rendkívül sokszor olvasta a Karamazov testvéreket; de egyszer azt mondta, hogy az *Emlékiratok a holtak házából* Dosztojevszkij legnagyobb alkotása”.
- 19 Fania Pascal: *Wittgenstein. A Personal Memoir*, Encounter, 1973. augusztus. 27. l. — Pascal asszony volt Wittgenstein orosz tanárnője Cambridge-ben, a harmincas években.
- 20 M. O'C. Drury: *Some Notes on Conversations with Wittgenstein*. Acta Philosophica Fennica, 28 (1976), 1—3. sz. Essays on Wittgenstein in Honour of G. H. von Wright. 31. l.
- 21 Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek. Ford. Institoris Irén. Budapest, Európa, 1959. I. köt. 35. l.
- 22 Ludwig Wittgenstein: *Wörterbuch für Volksschulen*. Újnyomás, A. Hübner, W. Leinfellner és E. Leinfellner bevezetésével. Wien: Verlag Holder-Pichler-Tempsky, 1977. XXV. l. és XXVII. l.
- 23 Ludwig Wittgenstein: *Über Gewissheit*. 493. par., vö. uo. 156. par.
- 24 F. M. Dosztojevszkij: *Die Brüder Karamasoff*. München, R. Piper, 1920. XIV. l.
- 25 „Az utolsó ítélet gondolata — írja Engelmann — mindig a legmélyebb hatást tette rá. »Ha majd egyszer az utolsó ítéletnél találkozunk«, ez gyakori fordulat volt nála, melyet beszélgetéseink különösen komoly pillanatokban leírhatatlan, magába forduló tekintettel, lehajtott fejjel mondott ki.” (I. m., 57. l.)
- 26 *Vermischte Bemerkungen*. 22. l.
- 27 A kérdéses előző ama változatában, melyet a Philosophische Bemerkungenban végül is közreadtak, Wittgenstein ezt írja: „Szeretném azt mondani, hogy seme könyvet Isten dicsőségére írtam, de ez ma gazembereség volna, vagyis hamisan értenék.”
- 28 1935 őszén Wittgenstein el is látogatott a Szovjetunióba. L. *Letters to Russell, Keynes and Moore*, 132—137. l., továbbá Fania Pascal visszaemlékezéseit.
- 29 Legismertebb könyvei: *Das Recht der jungen Völker* (1919) és *Das dritte Reich* (1923). 1933-ban jelent meg, Hans Schwarz gondozásában, a *Reichenschaft über Russland* („Számvetés Oroszországgal”) című posztumusz kötet. — A szerző 1925-ben öngyilkos lett.
- 30 *Synthese*, 17 (1967), a Spengler-utalás a 241. oldalon. Magyarul l. *Világosság*, 1969/10. sz. Melléklet, 25. l.
- 31 Idézi Rush Rhees: *Wittgenstein on Language and Ritual* című tanulmányában, mely az *Essays on Wittgenstein in Honour of G. H. von Wright* című, már idézett kötetben jelent meg. L. 469. l.
- 32 Berlin, Im Propyläen-Verlag, 6. n.
- 33 Jelzett hely, 3. köt., 273. l. és 308. l.
- 34 Arra vonatkozóan, hogy mennyiben befolyásolhatták Ernst vonatkozó gondolatait a *Tractatus* gondolatmenetét, érdekes utalásokat tesz B. F. McGuinness, *Philosophy of Science in the Tractatus* című tanulmányában, mely a G. Granger által szerkesztett Witt-

- genstein et le problème d'une philosophie de la science című kötetben jelent meg (Paris, 1971. 9. 1.)
- 35 Így Ernst például azt írja, hogy a „számos lehetséges mítoszra, melyet sematikus felvázolhatnánk, „a valóságban aztán rá is lelnénk” (I. h. 291. l.); Wittgenstein úgy véli, hogy „az ember maga is ki tudna gondolni primitív szokásokat, és véletlen lenne, ha ezeket valahol nem találnánk valóban meg”. (L. Világosság, jelzett hely, 23. l.) Ernst a „szemléletek asszociációjáról” beszél (I. h. 272. l.), Wittgenstein a „szokások asszociációjáról” (I. Synthese, jelzett hely, 246. l.).
- 36 I. h. 312. l. — „Tolajtoznak azok az elbeszélései örökké élni fognak. Mindenki számára fródtak” — vélte Wittgenstein, Drury-val folytatott egyik beszélgetésében (jelzett hely, 31. l.).
- 37 Engelmann beszámol arról, hogy Wittgenstein a háború alatt megismerkedett Max Zweiggel, és utal arra, hogy Zweig később Paul Ernst hatása alá került. (I. m. 45. l.). Nem teljesen kizár, hogy Wittgenstein, a húszas években, valamelyest figyelemmel kísérte Ernst elméleti pályáját.
- 38 Die Horen 3 (1926/27), 2. sz. Újranyomatva a K. A. Kutzbach által szerkesztett *Paul Ernst und Georg Lukács* című dokumentumgyűjteményben (Knaus-Verlag, West.: Verlag Lechte, 1974.). Az idézetek oldalszáma az utóbbi kiadásra vonatkozik.
- 39 „A következőkben esetenként olyan gondolatok fordulnak elő — írja Ernst —, amelyek spengleri fejtegetésekre emlékeztetnek. Hadd mondjam meg mindjárt, hogy Spengler skultúra-fogalma félő, s hogy az, amit ő mások által már rég birtokolt és számunkra ma sorsszerűen fontos felismerésekkel művel, vétkes dilettantizmus.” (Jelzett hely, 189. l.)
- 40 Uo. 190. l.
- 41 Uo. 191. l.
- 42 Uo.
- 43 Uo. 193. l.
- 44 Uo. 194. l.
- 45 Uo. 198. l.
- 46 Uo. 200. l.
- 47 „Az 1928-as év — írja Klemperer — az utolsó esztendője volt ama virágzásnak, mely a német gazdaságot 1924 óta jellemezte... Világosan kibontakozott egy nemcsak gazdasági, de politikai válság is... A külföldi tőke visszavonása és az 1929-es New York-i tőzdeválság közvetlen hatással volt a német iparra és mezőgazdaságra. A munkanélküliség száma 1928—1929 telén először haladta meg a kétfélmillió határt, és csaknem hatmillióra emelkedett 1931 végére... Ezek voltak azok az idők — írja Klemperer — midőn Moeller van den Bruckot olvasták, újraolvasták, újranyomtatva szentté tették; midőn Spengler-ről izgatottan vitatkoztak... Az újkonzervatívok a jobboldali értelmiség voltak, akik a válság messzire visszanyúló szellemi gyökereire mutattak rá.” (I. h. 125. l. és 118. l.) 1931 Angliában is a legmélyebb válság évét jelentette, l. például R. Kirk leírását *Eliot and His Age* című könyvének 183. lapján.
- 48 H. von Hofmannsthal: *Das Schrifttum als geistiger Raum der Nation. A Hofmannsthal: Gesammelte Werke. Prosa IV* (Frankfurt/Main: S. Fischer Verlag, 1955) kötet alapján idézek, l. 411—413. l.
- 49 Georg Quabbe (Theodor Böttger írói álneve): *Tar a RI. Variationen über ein konservatives Thema*. Berlin, 1927. 116. l.
- 50 Robert Musil: *Der Mann ohne Eigenschaften*. Hamburg, Rowohlt, 1970. 154. l. Vö. A tulajdonságok nélküli ember. Budapest, Európa, 1977. I. köt. 214. l. — Musil és Wittgenstein között számos érdekes párhuzam van. Részletes fölmutatásukra kísérletet tettem *Musil és Wittgenstein* című írásomban (Magyar Filozófiai Szemle, 1976/4. sz.).
- 51 München, 1931. 9. l.
- 52 Adolf Grabowsky: *Konservatismus. Zeitschrift für Politik*, 20. 12. sz. (1931. márc.). A 773., 775., 778—780. oldalról idézek.
- 53 Vermischte Bemerkungen, 20. l.
- 54 Ludwig Wittgenstein: *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik. Schriften 5*. Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1974. 342. l.
- 55 Ludwig Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen. I. rész*. 198. par.
- 56 *Grundlagen der Mathematik*. 341. l.
- 57 Uo. 353. l.
- 58 Uo. 350. l.
- 59 *Philosophische Untersuchungen. I. rész*, 206. par.
- 60 Vö. Világosság, i. h. 23. l.
- 61 *Grundlagen der Mathematik*. 132. l.
- 62 Uo. 214. l.
- 63 Ludwig Wittgenstein: *Zettel*, 393. par.
- 64 *Philosophische Untersuchungen. I. rész*, 143. par.
- 65 *Über Gewissheit*. 217. par.
- 66 *Zettel*, 372. par. és 371. par.
- 67 Ludwig Wittgenstein: *Eine Philosophische Betrachtung. Schriften 5*. Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1970. 137. l.
- 68 Uo.
- 69 *Grundlagen der Mathematik*. 37. l.
- 70 Uo. 195. l.
- 71 Uo. 244. l.
- 72 A Wittgenstein-hagyaték katalógusa. 1978. február. II. függelék.
- 73 M. Oakeshott: *Rationalismus in der Politik*, 12. kiad., 12. l.
- 74 Uo. 116. l.
- 75 Uo. 140. l.
- 76 Uo. 19. l.
- 77 Uo. 21. l.
- 78 Uo. 120. l.
- 79 Uo. 115. l. és 82. l.

